

Христина ЧУШАК

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО
ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН
НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ОПОЗИЦІЙНИХ
ВИДАНЬ (1976–1989)

Пропонована стаття – частина ширшого дослідження про ставлення польської опозиції¹ до українського питання, головним джерелом якого є видання, що виходили у Польській Народній Республіці у так званому другому обігові². Історичні питання дуже часто з'являлися на сторінках нелегальних видань часів ПНР. Польські опозиціонери, з одного боку, намагалися ліквідувати «білі плями», що існували в офіційному дискурсі, з іншого ж, декларували очищення від фальшивих інтерпретацій і пояснень подій, які, на їхню думку, перекручувалися в офіційній історіографії. Відтак, опозиція у 1976–1989 роках здійснювала власний досить потужний освітній історичний контрпроект – опозиціонери навіть видавали свої підручники та посібники для вчителів³. Його розцінювали як дуже важливий, оскільки вважалося, що історична наука в ПНР підпорядкована інтересам СРСР або Росії⁴, а задля об'єктивності історії слід відкинути ті неправди, які їй було нав'язано ідеологією та контролем СРСР. Цим мали займатися видання другого обігу – як періодика, так і окремі книжки, як праці польських авторів, так і перекладна література. У цьому контексті була мова і про історію українсько-польських взаємин. У першій же книжці, що торкнулася проблеми історичних викривлень в офіційному обігові, згадувалася Україна та федеративні плани Пiлсудського⁵.

Для польського суспільства часів ПНР було характерне дуже трепетне ставлення до історії та віра в неї. Сентименталізація історії була спрямована на підтримку опозиції та опору суспільства владі. Вона так само мала виправдовувати те, що опозиціонери використовували старі, ще міжвоєнні, ідеології⁶. Разом із характерним для

позитивістської свідомості переконанням у можливості віднайдення єдиної правди, це становило справді вибухову суміш, з якою опозиційним публіцистам, прихильникам України, поводитися було нелегко. Зрештою, вони самі у переважній більшості перебували у тій самій модерно-позитивістській парадигмі мислення, яка означала віру в те, що історія може чогось навчити, й у те, що історичні тенденції можна прослідкувати, а відтак робити висновки на майбутнє. Досить чітко це можна побачити при аналізі статей про польсько-українські взаємини, написаних особами, котрі були успішно соціалізовані (чи ре-соціалізовані) у західних суспільствах – на відміну від еміграційних діячів, які продовжували варитися у власному еміграційному соку і ввійшли до тамтешніх академічних спільнот⁷. Саме тексти на історичну тематику дуже добре показують цей конфлікт між модерними та постмодерними уявленнями. Деякі емігранти, правда, усвідомлювали це й писали про необхідність зміни у ставленні до історії⁸. Частина опозиціонерів теж це розуміла.

Найчастіше формально суперечки між різними ідеологічними таборами опозиціонерів виглядали як дискусії (доволі гострі) навколо оцінки минулого Польщі. Так, націоналістично зорієнтовані групи вважали, що уроки минулого вчать, що полякам розмаїття й різноманітність надто дорого коштує, тож слід цього уникати⁹. Інший табір застерігав від такого національного егоїзму і показував, що, навпаки, Польща програвала в ті моменти, коли переставала звертати увагу на інших, а найбільше – своїх безпосередніх сусідів¹⁰. Проте, як зауважив знаний польський історик-медієвіст Януш Тазбір, насправді ніхто не пише про історію. Вона слугує лише прикриттям, своєрідною езоповою мовою для того, щоб писати про сучасність¹¹. Тому всі ці заглиблення в минуле насправді були розмовами про дійсність, яка оточувала авторів, а також способом висловити своє бачення майбутнього.

Фактично, боротьба навколо оцінки минулого була конститутивною частиною становлення самих опозиційних угруповань – через постійну постановку питань про історію ці групи позиціонували себе у теперішньому¹². Опозиціонери вносили дискусії навколо культури й історії до публічного простору. Суперечки, що точилися навколо історії серед опозиціонерів, попри всю їхню недосконалість, сприяли формуванню політичних постав різних опозиційних груп. Кожна група намагалась історично обґрунту-

вати цінності, які визнавала: для одних це була національна мартирологія, етос жертви, для інших – багатокультурність і толерантність.

Потреба приділяти багато уваги минулому аргументувалася тим, що комуністична влада не давала можливості вивчати чи вшановувати певні події з минулого. Це, звісно, була правда (хоч і не остаточна – досить-таки багато тем можна було в певний спосіб вивчати офіційно), проте варто у цьому контексті зважити й на психологічний аспект цього явища – люди знаходили необхідну їм упевненість у *минулому* на противагу незрозумілості й непевності часів, у яких вони жили.

Через усі ці причини історичні матеріали становили левову частку і тих опозиційних публікацій, що стосувались України та українців. Серед опозиціонерів дуже сильним було переконання, що зображення польсько-українських взаємин та української історії було викривленим і неправдивим¹³. Лунали заклики припинити ці викривлення історії колись підпорядкованих народів, тому що така поведінка – це наслідування російського імперіалізму¹⁴. Крім того, вважалося, що саме брак історичних знань про Україну серед поляків (і навпаки) є однією з найбільших перешкод на шляху до поважної дискусії над українсько-польськими взаєминами¹⁵.

Паралельно, у виданнях другого обігу точилися свого роду мета-дебати про те, наскільки історичні питання взагалі важливі в польсько-українському поєднанні. З точки зору більшості польських опозиціонерів, вони були надзвичайно важливими. В їхніх публікаціях робився великий наголос на історії польсько-українських взаємин. Лише одиниці намагалися говорити про сучасне чи майбуттє цих стосунків без надмірних акцентів на минулому¹⁶.

Стосовно розмов про історію польсько-українських взаємин Ежи Гедройць висунув тезу, що поляки мають говорити про свої провини перед українцями, а українці – про свої провини перед поляками, і ніколи навпаки¹⁷. Редакційна політика паризької «Культури» трималася на цьому принципі. Більшість польських опозиційних осередків теж намагалася йому слідувати¹⁸. Потребу такого підходу А. Камінський аргументував тим, що «поляк, який вказує українцям на помилки та гріхи, утверджує своїх у тому, що вони мають рацію, а тих, кого звинувачує, схиляє цим не до роздумів, а до злості й образ»¹⁹.

Такий підхід базувався на ще одному принципі – вважалося, що не можна замовчувати минулих подій, навіть тих, які були найбільш шкідливими. Слід було використати ці негативні досвіди для уникнення їхнього повторення у майбутньому²⁰. Проте було так, що статті, написані з найліпшими намірами, які, власне, й описували провини поляків перед українцями, викликали реакцію зворотню щодо тієї, яку хотів викликати автор. На неї могли з'являтися обурені відгуки інших поляків, котрі у відповідь перелічували всі злочини українців проти поляків.

Принцип «кожен сам про своє» передбачав, що українці також мали б активно взяти участь в обговоренні спільного минулого – й поляки очікували на це. Проте українці не надто охоче визнавали свої помилки та провини, і багато польських опозиціонерів висловлювали своє незадоволення цією ситуацією.

Історичним текстам про українсько-польські відносини загалом бракувало конкретики. Дуже багато авторів, намагаючись їх оцінити, вдавалися до цивілізаційних підходів та історіософії. При цьому звичною справою було писати про «весь» досвід польсько-українського співіснування, узагальнювати у статті кілька століть історії. Найчастіше це робилось у контексті дихотомії Схід-Захід, що нерідко зводилося до цивілізаційної вищості Польщі. Проте у 1980-их роках значно більше, ніж у 1970-их, порушувалися болючі та дражливі теми у взаєминах: з'явилися публікації про операцію «Вісла», Волинську трагедію тощо²¹.

Можна виділити вузлові моменти, навколо яких в опозиційних виданнях було найбільше дебатів: перегляд очорнених сторінок в історії України чи польсько-українських взаємин; перегляд «провин» поляків щодо українців (найперше – операції «Вісла»); ставлення до Речі Посполитої та II Речі Посполитої; а також спроби поговорити про провини українців щодо поляків (найперше – трагічні події на Волині наприкінці Другої світової війни).

Однією з умов, необхідних для того, щоб розібратися з такими моментами історії, на думку опозиціонерів, було існування вільних, демократичних України та Польщі. Тоді могли б відбуватися відкриті та щирі розмови про оцінку історії взаємин, які позитивно вплинули б на ці взаємини та допомогли позбутися баласту історії²².

Публікації на історичну тематику мали підпорядковуватися чіткій дидактичній меті – показувати «моменти співпраці, які можна було б нині вжити як символи перед лицем спільного

ворога»²³. Себто, досить багато статей було спрямовано на те, аби сказати, що в українсько-польській минувшині були приклади взаємовигідної співпраці: «Нехай забудеться ворожість..., відновимо давні традиції співпраці та приязні»²⁴. Крім цього, вони містили застереження перед повторенням конфліктів та суперечок²⁵ і вказували, що польсько-українська співпраця має крокувати до майбутнього – «У широкому масштабі, масштабі, від якого перехоплює подих, майбутнє братання польської та української нації становить справді історичне завдання, духовно споріднене з сьгоднішнім зближенням французів та німців. Цього не зробить одне покоління, наступні будуть мати, що захищати і що додати від себе»²⁶.

Нижче подається аналіз того, яким чином у польській опозиційній пресі відбувалися дебати щодо вищезгаданих вузлових проблем польсько-українських взаємин і які висновки робили з цього різні опозиційні сили.

Почнемо з найвіддаленішого в часі періоду – з Речі Посполитої. Опозиційні публікації щодо характеру Речі Посполитої можна поділити на дві групи. Одна – це тексти, в яких описувалися провини щодо східних сусідів з боку поляків²⁷. Скажімо, можна зустріти визнання, що Польща часом вела надто експансіоністську політику (хоча при цьому одночасно стверджувалося, що загалом Річ Посполита базувалася на добровільності)²⁸, а в одній із публікацій автор навіть опосередковано, проте прямо цього слова не вживає, говорить про колоніальну політику щодо українських земель, яку провадила Польща²⁹. Публіцисти скрушно писали про невдачу з запровадженням положень Гадяцького договору в життя³⁰, й ширше – перетворення Речі Посполитої двох народів на Річ Посполиту трьох народів, яка б включала русинів як рівноправний третій елемент. У цьому вони бачили витоки українського питання.

Автори другої групи текстів ставили перед собою складніше завдання – вони намагалися запропонувати нове бачення та інтерпретацію історії Речі Посполитої. Цей рух існував також в офіційному науковому обігові. Розпочалося все з публікації трилогії Павла Ясенці «Річ Посполита Обоих народів», яка вийшла у 1967–1972 рр.³¹. Вона мала великий формотворчий вплив на багатьох опозиціонерів³². Опозиційні публіцисти, котрі працювали в цьому напрямку, робили більший наголос не на історії польського народу

чи польської державності, а на багатокультурності Речі Посполитої, толерантності та взаємовпливах народів, які там мешкали³³.

Проблемою, однак, було те, що така переоцінка відбувалася тільки серед поляків – українців вона не зачепила. Анджей Суліма Каменський писав: «В очах українців ми, поляки, це загарбники та окупанти. Вражені таким несподіваним твердженням, ми всі свої зусилля прикладаємо на те, щоб показати чудові досягнення, толерантність та добровільність Речі Посполитої». Автор сам одразу ж ідентифікує проблему, через яку виникають такі розходження – адже в ті часи переважно писалася політична історія, про і з точки зору шляхти, керівників держави, полководців тощо. Тож про руського селянина, мешканця тих територій, просто забували³⁴. При цьому він засуджує використання подвійних стандартів, коли в принципі така сама поведінка польських і українських/руських селян оцінювалася по-різному: протистояння поляків німецьким впливам було подвигом, натомість протистояння українців/русинів колонізації – глупотою³⁵.

Так само цікаво прослідкувати, як з часом змінювалося поняття «Польщі Ягеллонів». Перед Другою світовою війною прихильники «ягеллонської традиції» вважали, що Польщі слід радше займатися експансією на Схід та утримувати свої східні території, ніж понімецьчені, а відтак майже втрачені, західні³⁶. А для польських опозиціонерів ягеллонська Польща перетворилася на символ толерантності та мирного, дружнього співжиття зі східними сусідами, терпимості до інших релігій тощо³⁷. Однак для східних сусідів вона була символом їхнього підневільного становища³⁸. Для них те, що Польща пішла зі Львова та Вільнюса (хоч і під примусом) та повернулася до «Польщі П'ястів», було позитивом, відходом від «помилкової політики»³⁹. Тому коли польські опозиціонери декларували повернення до політики Ягеллонів, українці розуміли одне, а поляки мали на увазі зовсім інше.

Загалом оцінки Речі Посполитої, що з'являлись у публікаціях другого обігу можна назвати анахронічними. Автори вкладали в них свої знання про недавні для них історичні події та фрустрації з їхнього приводу. Крім того, щоб надати цінностям, які вони проголошували, більшого авторитету, опозиціонери часто зверталися до минулого. Скажімо, прихильники міжнаціонального примирення зверталися до Речі Посполитої як до прикладу потужної держави, що була сильною не завдяки імперськості, а

через полікультурність і толерантність. Звичайно, тепер історики можуть сперечатися про те, чи це було так, чи інакше. Але в цих публікаціях, власне, йшлося не стільки про історію чи «історичну правдивість», скільки про проголошення власних цінностей і спробу переконати інших у їхній правильності.

Ще одним дуже добрим прикладом такої функції історичних дискусій є обговорення договору 1920 року між маршалом Пілсудським та Симоном Петлюрою. Він показує, як часом одна й та сама подія давала підстави для зовсім різних інтерпретацій і висновків.

Фактично, кожне періодичне видання, яке опублікувало хоча б кілька матеріалів на українську тематику, своїм обов'язком вважало згадати про цей договір. У частині видань інформація про нього подавалась у позитивному світлі – як приклад того, що поляки та українці могли об'єднати свої зусилля заради спільної мети⁴⁰, нерідко це було також і приводом для глорифікації українців, їхньої військової майстерності, патріотизму тощо⁴¹. Для «незалежницької» опозиції, яка у своїх текстах не цуралася закликів до збройних дій, ця історична подія була дуже важливою, навіть знаковою. Тож на 60-ту річницю підписання договору, у 1980 році, було видано низку декларацій і резолюцій⁴².

Водночас лунали й голоси, які критикували саму угоду. Частина польських авторів писала про те, що польська сторона не виконала взятих на себе зобов'язань⁴³. Мовляв, підписавши Ризький мирний договір, поляки перекреслили союзний договір з Україною та віддали її на поталу радянській Росії⁴⁴. При цьому було навіть проведено паралель між вчинком II Речі Посполитої, яка залишила Україну на поталу Росії, та вчинком західно-європейських держав, які майже двадцятьма роками потому залишили Польщу на поталу Німеччині та СРСР⁴⁵. Проте деякі автори говорили й про те, що насправді український внесок у цілу справу теж не був задовільним, наприклад, було залучено недостатньо людських ресурсів⁴⁶.

Відтак для частини опозиції цей епізод аж ніяк не був взірцем для майбутньої польсько-української співпраці, тому що, на їхню думку, договір та ситуація навколо нього не свідчили «про те, що Польща справді була зацікавлена у федеративній реконструкції Східної Європи на засадах рівних із рівними. Натомість вона свідчить про наше загарбництво щодо України»⁴⁷. Що ж до

польсько-української війни, яка передувала цим подіям, то публіцисти видань другого обігу визнають її трагічні наслідки для обох народів, а частина навіть визнає, що та війна стала причиною поразки української національно-визвольної боротьби, а це згодом мало дуже негативні наслідки для поляків⁴⁸.

Крім того, неоднозначним було сприйняття ключових осіб тієї події – Ю. Пілсудського та С. Петлюри. Як зауважив у своїй статті один із польських опозиціонерів, Пілсудський означав для українців не київський похід, спрямований на відбудову української державності, а пацифікації 1930-их, табір у Березі Картузькій тощо⁴⁹. Тим не менше, польська опозиція намагалася переконати українців у благородстві намірів маршала і пояснити, що не з його волі ситуація склалася так, як вона склалася⁵⁰.

У своїх публікаціях польські опозиціонери намагалися писати про Петлюру й подавати його постать як відповідника Пілсудського для України й українців. Для цього було використано, наприклад, соту річницю з дня його народження⁵¹. У принципі, поляки докладали зусиль і до міжнародної реабілітації цього українського діяча, організували з нагоди річниці урочистості в Парижі й навіть залучили до них онуку Пілсудського⁵².

Оцінки наступного періоду – II Речі Посполитої, були дуже складним випробуванням для польських опозиціонерів. Адже, з одного боку, це була польська незалежна держава, з іншого ж боку, міжвоєнна Польща була далеко не демократичною у сучасному опозиціонерам розумінні цього поняття, особливо з точки зору прав меншостей. Отож, часи слави та ідеалізованого буття для поляків були часом, про який українці, котрі мешкали на території II Речі Посполитої, згадували без особливого ентузіазму. До того ж період цей був, за оцінкою тих же опозиціонерів, апогеєм польсько-українського конфлікту, коли разом зішлося кілька чинників: національний, релігійний, класовий, культурний та територіальні претензії⁵³. Тож не дивно, що саме про цей період з'являлося найбільше публікацій⁵⁴.

У виданнях другого обігу було зроблено спробу зведення поррахунків поляків із власною історією, спробу її об'єктивної оцінки. Тому часописи та газети опозиції вміщували багато критичного матеріалу про національну політику польського уряду і становище національних меншин (зокрема української) в 1918–1939 рр⁵⁵. Вони починають пояснювати поширення націоналістичних і

екстремістських тенденцій в українському русі недоглядами та прорахунками тієї політики. Статті про II Річ Посполиту в цьому контексті переважно перелічують провини поляків перед українським / русинським / лемківським населенням (полонізація, пацифікація, перешкоди культурному життю та суспільній організації, економічні утиски, політичні переслідування тощо⁵⁶).

Головною проблемою міжвоєнної Польщі, на думку опозиціонерів, було те, що поляки в цей період не помітили творення та зміцнення української нації, не розуміли ваги процесів, що відбувалися в українському/русинському суспільстві, ставилися до нього як до етнографічної маси, сприймали на рівні фольклору⁵⁷. Загальноприйнятим у польському суспільстві часів II РП було переконання, що України «нема, не було і не буде», через що, на думку поляків у 1980-их, було втрачено можливість створити федерацію рівноправних народів, яка б, можливо, запобігла багатьом наступним прикрим для Польщі подіям⁵⁸. Особливо погіршилася ситуація після 1920–1921 років, коли припинилися всі спроби польсько-української співпраці, а Україна остаточно втратила свою незалежність. Проте, хоча Польська держава в цілому тоді провадила антиукраїнську політику, були особистості, які намагалися змінити цю ситуацію, і про них опозиціонери теж писали⁵⁹, хоча загалом, на відміну від еміграційних видань, статей про спроби польсько-української співпраці у цей період фактично немає⁶⁰.

В одному з текстів, серед авторів якого був і Адам Міхнік, міжвоєнна Польща порівнювалася з Росією – їх зближувало імперіалістичне бажання домінувати над сусідніми територіями та народами: «У часи II Речі Посполитої ми на рівні з радянською Росією брали участь у політиці поділу України, Білорусі і Литви»⁶¹. Ще один текст навіть більше б'є по самолюбству поляків – Анджей Камінський робить висновок, що у 20-30-их роках ХХ століття, до початку сталінського терору, українська наука та культура були в ліпшій ситуації «під владою Кремля», ніж у Польщі у той же час⁶² (сказати, що в СРСР щось було ліпше, демократичніше тощо, ніж у Польщі, було справді великим ляпасом польській громадській думці).

Отож, коли в публікаціях опозиціонерів мова заходить про українське питання у II Речі Посполитій, відбувається руйнування міфу ідеальної держави. У них можна знайти найбільше критицизму щодо режиму Речі Посполитої – його авторитарності, браку

чіткої політики в певних питання тощо⁶³. Це дуже виділяє такі тексти з загалу текстів про міжвоєнну Польщу. Можна ризикнути і ствердити, що саме через аналіз ситуації з українською меншиною, й ширше – ситуації з національними меншинами загалом, поляки вийшли на більш критичне ставлення до власної держави.

У своїх публікаціях деякі представники польської опозиції намагалися деміфологізувати Креси – розповісти, з одного боку, про їхню форсовану колонізацію, з іншого ж – про небажання поляків працювати там, зволікання з переїздом на східні території II Речі Посполитої (наприклад, в одній зі статей цитується Тадеуш Голувко, який назвав Креси польським Сибіром)⁶⁴. Також з'явилися критичні голоси щодо маршала Пілсудського та політики, яку він провадив. Таким чином, публікації в другому обігові намагалися подати й українське бачення цього періоду, а не лише точку зору інтересів Польщі.

Описавши всі злигодні, які терпіли українці у II Речі Посполитій, опозиціонери намагалися викликати ще більший ефект твердженнями, що все одно «українці, воюючи у вересні 1939 року в польських рядах, показали, що вони вміють «з ляхами вмирати»⁶⁵. Найбільше польсько-українську співпрацю у військовій сфері у час між війнами, а також хоробрість українських військових під час вересневої кампанії підкреслювали видання, пов'язані з Конфедерацією Незалежної Польщі.

Крім того, існувала ще одна риса, яка об'єднувала тексти правих «незалежницьких» осередків про міжвоєнну Польщу – це те, що вони охоче й часто пояснювали польсько-українські конфлікти втручанням і підбурюванням третіх сил – здебільшого у цій ролі фігурувала Росія, також Німеччина, а інколи й Австрія⁶⁶. Це пояснення вони застосовували до всіх історичних епох – аж до сучасності.

Паралельно існувала й інша лінія розповідей про II Річ Посполиту, з інакшим сюжетом оповіді – вона виникла як реакція на дискурс комуністичної влади, котра, використовуючи націоналістичну риторичку, підкреслювала, що невдачі та слабкість міжвоєнної Польщі пояснювалися її багатонаціональністю (таким чином комуністи хотіли підкреслити, що майже однорідне етнічне суспільство, яке мешкало в Польщі після Другої світової війни, частково і завдяки політиці комуністичної влади, було позитивом)⁶⁷. Тож польські опозиціонери відчували потребу реабілі-

тації цього аспекту історії II Речі Посполитої. Тому у частині публікацій, хоч і не значній за кількістю, знаходимо спроби зобразити картини мирного співжиття та взаємних впливів багатьох націй і культур, мов і релігій у міжвоєнній Польщі⁶⁸, хоча загалом це було характерніше для публікацій, що виходили на еміграції (це, проте, було викликане зовсім іншою причиною, а саме – ностальгією за втраченим «раєм» Кресів).

Загалом, завдяки такому більш критичному погляду на історію, поляки починали розуміти, що мусять наново завоювати довіру українців, яку вони, як це подавалося, втратили у результаті своєї загарбницької політики ще з часів Казимира Великого – й аж до угоди між Пилсудським та Петлюрою. Тому у публікаціях опозиціонерів помітні спроби постфактум залагодити минулі кривди. Якщо впродовж дуже тривалого часу поляки не хотіли визнавати можливості існування незалежної України, то у 1980-их вони заявляють: «...Україна буде. Нашій культурі й тим, хто прийдуть після нас, ми винні твердження, що Україна – незважаючи на нас – була»⁶⁹.

Крім загальних оціночних статей певних історичних періодів, у пресі другого обігу точилися дискусії навколо конкретніших подій та явищ новітньої історії польсько-українських взаємин. Ідеться передовсім про події Другої світової війни та відразу після неї. Нижче буде проаналізовано зображення в польській опозиційній пресі УПА, трагічних подій на Волині та операції з переселення української меншини – «Вісла».

Образ українця-бандерівця, який вирізає невинне польське населення, був одним із найбільш усталених стереотипів українця серед поляків. Саме тому спроби розібратися з тим, що таке насправді Українська Повстанська Армія, були дуже важливими для польсько-українських стосунків – адже діяльність українських та польських збройних сил під час Другої світової війни, хоч і не мала реального впливу на загальний її хід, проте міцно закарбувалася у польській та українській колективній пам'яті⁷⁰. Інше питання, наскільки вдалося розібратися з цим польським опозиціонерам на сторінках видань другого обігу. Звісно, що в ті часи мови не могло бути про якісь ґрунтовні дослідження подій часів Другої світової війни, тож авторам, які писали на тему УПА, залишалася тільки інтерпретація знаних і досить загальних речей. Проте навіть зачіпаючи цю болючу тематику, опозиціонери не

забували писати про співпрацю між УПА й АК та ВіН-ом і висловлювали жаль, що ця співпраця не принесла очікуваних результатів⁷¹.

Справа ця ускладнювалася ще й тим, що в самій українській спільноті – чи то в ПНР, чи еміграційній – ставлення до УПА було різне. Серед емігрантів, наприклад, були радикальні анти-націоналісти, а серед української меншини були особи, що більше схилилися до комунізму, ніж до націоналістичного світогляду (особливо серед лемків)⁷².

Цікаво те, що більш схильними до виправдання дій УПА були поляки зі світоглядом, який можна окреслити як націоналістичний. Видається, що для них була більш зрозуміла мотивація дій упівців. Достатньо було тільки зрозуміти/пояснити, що представники іншого народу мислять так само – тільки про свою націю. Саме цим прийомом – і то досить успішно – користувалися⁷³. За порівняння УПА й АК показувалося, що упівці теж воювали чесно, їх не можна вважати винятково за бандитів, які нападають на беззахисне мирне населення.

Проаналізувавши публікації на тему УПА в польській опозиційній пресі, український еміграційний діяч Ярослав Пеленський стверджує, що в цілому автори польської опозиційної публіцистики намагаються зрозуміти цю складну проблематику і досить чесно представити її польській спільноті. Щоправда, їхня інформація не завжди докладна, трапляються непорозуміння, а також образливі оцінки та повторення певних історичних міфів. На його думку, «[у деяких справах] польська опозиційна публіцистика прийняла певною мірою офіційну інтерпретацію»⁷⁴. Здається, це зауваження було не зовсім справедливе. Поляки, які писали про УПА, часто вважали, що мусять узяти на себе роль захисників української точки зору на ці справи, оскільки українці не можуть мати голос у цій дискусії⁷⁵. Отож, багато польських видань представляли українську точку зору. Скажімо, часопис «Контакт» вмістив спогади упівця⁷⁶, часопис «АБЦ» – розмову з упівцем-емігрантом⁷⁷, а часопис «Обуз» передрукував його статтю про співпрацю між польськими та українськими збройними силами наприкінці й одразу після Другої світової війни⁷⁸.

Щодо текстів українців про УПА та події Другої світової війни, то частина авторів-українців визнавала провини української сторони, проте тільки частково й зазвичай одразу ж наводила

приклади подібних дій з боку поляків⁷⁹. Ці публікації часто зводили дискусії про події Другої світової війни до суперечок навколо цифр – кількості жертв, співвідношення загиблих українців і поляків тощо, себто просто заперечували польські дані⁸⁰.

Загалом можна сказати, що ця дискусія все-таки дала певний результат. Наприклад, у словнику опозиції Якуба Карпінського, що вперше був виданий у 1985, гасло «бандерівці» дуже виважене, позбавлене ідеологічних кліше, проти яких воювали польські опозиціонери⁸¹.

Про операцію «Вісла» у публікаціях другого обігу писали досить багато, особливо з середини 1980-их, найбільше у 1986–1987 роках, адже у 1987 минало 40 років з часу її проведення. Писали про неї самі українці, а також поляки⁸². Підкреслювалося, що польське суспільство до цього часу не знає правди про операцію «Вісла», єдина інформація, яку воно має, йде з офіційних джерел, а відтак вона дуже перекручена⁸³. Загалом, цю подію описували в трагічних тонах – як таку, що була вирішальною для української меншості в Польщі, визначила її долю, а також долю південно-східних теренів Польщі після Другої світової війни⁸⁴. Робився наголос і на тому, що від «Вісли» постраждали люди, які справді хотіли залишитися в Польщі, почували себе її громадянами, бо не виїхали перед тим до УРСР⁸⁵. Багато писалося про важку ситуацію переселених українців, які потрапляли на західні землі останніми, коли всі найліпші обійстя були зайнятими, відтак вони були приречені починати своє нове життя з дуже низької соціально-економічної позиції⁸⁶, а їхня поява тільки викликала додаткове роздратування у місцевих мешканців (які здебільшого походили з колишньої Східної Польщі, що стала Західною Україною). Проте це переселення ніхто не розглядав у ширшому контексті – разом із подіями, що відбувались у той же час в інших країнах (єдиний раз її порівняли з переселенням кримських татар – і то для того, щоб показати значно більші масштаби операції «Вісла»⁸⁷) чи навіть у тій самій Польщі стосовно, наприклад, німців.

Частина польських публіцистів, близьких до католицького інтелектуального середовища, писала про «Віслу» в категоріях вини поляків перед українцями, як про останній польський гріх щодо українських співвітчизників⁸⁸. Позаяк виходило, що у низці взаємних образ і злочинів проти іншого народу поляки виявилися останніми, хто скривдив, то вони мусять першими розпочати процес

примирення та каяття: «Без цього ми нічого не збудуємо. Нам треба перестати ходити навколо проблеми переселення і ясно, без відмовок назвати цей злочин злочином. Як з моральних, так і з політичних приводів»⁸⁹.

А у середовищі української меншості паралельно проходив відмінний процес. Молодше покоління українців у 1980-их почало переосмислювати ситуацію, і якщо покоління виселених дуже болісно сприймало операцію «Вісла», то вже народжені на північно-західних землях дозволяли собі певний скептицизм, іронію, зрештою, беземоційний аналіз наслідків переселення. Тож коли польські публіцисти у 1980-их тільки почали відкривати для себе ці події та писати про них⁹⁰, а їхні тексти переважно були дуже сильно емоційно навантаженими, то українці, навпаки, намагалися виробити раціональне ставлення до цієї події. Тому можна зустріти нерозуміння з боку поляків щодо відсутності емоцій в українських публікаціях у справі переселень⁹¹. У відповідь з боку українців можна зустріти закиди щодо того, чому поляки так пізно звернули увагу на ці переселення⁹². Натомість українці могли сказати про ці переселення те, що поляки самі ніколи б не наважилися зробити. Скажімо, один із представників української меншини у своєму інтерв'ю польському часопису «Нова Коаліція» вказує, що йому «... здається, вивезення як українців з Бескидів, так і поляків з України, було справжньою трагедією, але її наслідки були позитивними для майбутнього, тому що врешті вирішилися ці дурні вічні суперечки про обійстя, школу, клаптик землі...»⁹³.

Дуже багато текстів, що з'являлись у другому обігові, відкидають офіційне пояснення потреби проведення переселенської акції (тоді говорилося про боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, яке мало підтримку з боку місцевих мешканців; відтак, щоб ліквідувати підпілля, слід було зробити щось із українським населенням на сході Польщі). Публікації опозиціонерів підкреслювали лицемірність і неправдивість таких заяв⁹⁴. Натомість висувалася версія, що головною причиною операції було «остаточне вирішення» українського питання у Польщі, виселення автохтонів з їхніх земель і створення умов для їхньої якнайшвидшої асиміляції⁹⁵. Підкреслювалося, що постраждало дуже багато невинних людей, які не мали нічого спільного з УПА⁹⁶, що кількість постраждалих внаслідок вивезення була несумірною з кількістю жертв під час боротьби з

українським підпіллям⁹⁷, що до українського населення Польщі було застосовано дискредитований нацизмом і сталінізмом принцип колективної відповідальності⁹⁸.

Опозиціонери писали про операцію «Вісла» й описували її як жорстоку, антигуманну, злочинну акцію ще й тому, що у її проведенні замолоду брали участь Войцех Ярузельський і багато інших людей, які потім зробили непогані кар'єри у ПОРП⁹⁹. Такими чином, вину за ці події перекладалося на комуністів та СРСР. Участь поляків у операції пояснювалася примусом, наказом радянської влади. Лише кілька осіб з польських опозиційних осередків мали достатньо сміливості, щоб таки визнати безпосередню причетність поляків до цих подій. Богдан Скарадзінський у своїй дуже важливій книжці «Білоруси, литовці, українці» не посилається на жодні «зовнішні інтриги», а відверто заявляє, що «ми [поляки] відповідаємо щонайменше за ненависть... за співучасть у злочині» й що «операція «Вісла» не виглядала б інакше навіть тоді, коли Польща зберегла б свою незалежність»¹⁰⁰. Про плани переселення українців, які мав некомуністичний польський екзильний уряд, пишуть також у статті, оприлюдненій часописом «Критика»¹⁰¹. Це підтверджується сучасною історіографією¹⁰².

Українці, натомість, зовсім не поспішали визнавати свою вину чи просити вибачення. Ще Єжи Гедройць хотів, щоб на сторінках «Культури» з'явився якийсь текст про події кінця Другої світової війни на Волині, проте він так і не зміг знайти жодного українського історика, який би погодився про це написати¹⁰³. Схожа ситуація була й у виданнях другого обігу. Слід сказати, що у другому обігові взагалі було досить мало посилянь на волинську трагедію, а окремих текстів узагалі не було. Зрозуміло, що польська опозиція не була зацікавлена у роз'ятруванні і без того болючої для поляків теми з огляду на своє завдання творення позитивного іміджу українця. А з українського боку й далі не було бажаючих писати на цю тему.

Проблему становило те, що ці події, разом із операцією «Вісла», були найостаннішими спалахами польсько-українського конфлікту, викресленими з офіційного публічного дискурсу і в Польщі, і в Україні. Проте це не викреслило їх із колективної пам'яті. Тож ці криваві та трагічні події дуже сильно вплинули на взаємне бачення та сприйняття – причому не лише безпосередніх учасників, свідків чи сучасників подій, а й наступних поколінь¹⁰⁴.

Польські опозиціонери ставили собі питання, як довго ставлення поляків до українців визначатиметься спогадами про Волинь¹⁰⁵, і зі свого боку намагалися зробити все, що могли, щоб якось розв'язати цю проблему. Проте, звичайно, вони не могли зовсім скинути з рахунку ці криваві події. Скажімо, дуже позитивно налаштований до українців подвижник польсько-українського зближення Богдан Скарадзінський називає їх «злочином геноциду»¹⁰⁶.

Польські опозиціонери просто використовували тактику замовчування цієї проблеми. Наприклад, дуже цікаво те, що в часописі «Нова Коаліція» з'являється розповідь про своє життя поляка з Волині, записана кимсь, хто, можна припустити, належав до редколегії часопису. Ця розповідь цілком зосереджена на подіях та процесах минулих років 10–20, не більше. У ній нема й слова про воєнні події, хоч особа ця належала до АК¹⁰⁷.

Деякі польські опозиційні осередки (наприклад, Конфедерація Незалежної Польщі, товариство «Поміст») спробували вирішити «волинську проблему», звинувачуваючи у трагедії треті сторони – Німеччину та СРСР¹⁰⁸.

Що ж на все це українці? Я. Пеленський досить евфемічно називає волинські події «українською спробою примусового виселення польського населення», проте пише про екстермінації, які її супроводжували. Крім того, він вказує на те, що у цьому разі відбутися заувагами про «чужинецькі інтриги» не вдасться, та закликає до детальнішого дослідження подій, особливо – документів українських націоналістичних організацій, що діяли впродовж війни¹⁰⁹. Проте з українського боку не було таких сильних заяв, як, наприклад, з польського боку в справі операції «Вісла». Скажімо, представники української еміграції у тексті, який активно передруковувався у виданнях другого обігу й трактувався як своерідна декларація намірів українців, пишуть: «Ми не маємо наміру захищати тих з наших предків, які вбивали поляків на Волині чи де-небудь ще». Проте вони також наголошують на українських жертвах операцій, які були проведені у відповідь на події на Волині (хоч і зазначають їхню значно меншу кількість)¹¹⁰. А Я. Пеленський у своїй статті досить швидко переходить від волинських подій до польських акцій помсти та дискусії з різними авторами щодо кількості жертв¹¹¹, уникаючи тим самим однозначної оцінки волинської трагедії, якої, певно, польська опозиція все ж таки очікувала від українців.

На підставі аналізу публікацій другого обігу можна сказати, що польські опозиційні видання пропонували кілька стратегій виходу з заплутаного лабіринту польсько-українських історичних конфліктів. Перший з них пропонував їх забути, ба навіть зробити це свідомо, з огляду на «спільний інтерес» або для того, щоб вийти з глухого кута, в який завела польсько-українські взаємини Друга світова війна (мовляв, гіршого вже не трапиться)¹¹². Частина опозиціонерів вважала, що польське та українське суспільства вже встигли забути погане у польсько-українських взаєминах (не в останню чергу – через спільний досвід радянського гніту)¹¹³.

Інша група опозиціонерів наполягала на ретельному й докладному вивченні історії обох народів. Їм ішлося про «правильне» вивчення історії взаємин. Вони вірили, що, позбавивши її фальшивих нашарувань, накинутих офіційною владою (або польськими помилками в минулому), вдасться об'єктивно висвітлити «проблемні» історичні події. Цей підхід мав найбільше прихильників. Вони були переконані в тому, що якщо не знати минулого, то польське й українське суспільство не будуть у стані домовитись, укласти такі стосунки, які були б корисні для обох (а не для «російського імперіалізму»). Вони й чути не хотіли про заклики перестати жити минулим, а натомість дивитися у майбутнє, тому що вважали це нереалістичним¹¹⁴. Їхнє сприйняття історії було типово позитивістським.

І нарешті останній, найбільш амбітний, підхід пропонував переосмислення історії українсько-польських взаємин. Цей підхід вимагав від авторів значної саморефлексії та відходу від певних аксіом модерністичного світосприйняття. Вони висунули пропозицію перегляду загального підходу до історії України, спробували запропонувати погляд на неї з боку українців. Лунали голоси про те, що слід покінчити з двоєдушністю, подвійними стандартами в оцінці історії – адже поляки століттями шанували відстоювання незалежності, пролиття крові (втім, безрезультативне) за власну державу, тому слід усвідомити, що не можна називати такі самі дії з боку українців бунтом, політичною незрілістю, помилкою тощо¹¹⁵. Такий підхід був викликом для історичної освіти – на думку його прихильників, вона повинна була навчати поляків не лише на їхній історії, а й на історії їхніх сусідів. Відкритість такої освіти мала би бути противагою домінуючому «закоріненню» у власній історії, з якого виходила ксенофобія і національна мегаломанія¹¹⁶. При-

хильники цього підходу найближче стояли до сучасного розуміння сконструйованості, а відтак – множинності та умовності істин.

ПРИМІТКИ:

¹ У політичних науках інтерес до вивчення опозиції з'явився у державах, де формувався демократичний режим. Тому вона розглядалася передовсім як інституціалізований елемент політичної системи. Таке розуміння не підходить для вивчення опозиції в авторитарних і тоталітарних режимах. Навколо визначення опозиції в соціалістичних державах загалом і в Польщі зокрема існувало й існує багато дискусій (про це див., напр.: Friszke Andrzej, Paczkowski Andrzej, red. *Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945-1980)*. Materiały konserwatorium z 20 lutego 1991. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1991; Friszke Andrzej. *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. – Londyn: Aneks, 1994; Łabędz Krzysztof. *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981-1989*. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997; Falk Barbara. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. – Budapest: CEU Press, 2003 та ін.). У цій статті прийнято, що опозиція – це всі ті формалізовані та неформалізовані організації, рухи та групи, які протиставляли себе діям влади і не легалізували своєї діяльності.

² У широкому розумінні це поняття включає ті польські видання, які публікувалися нелегально, в обхід державної цензури, й не входили до офіційної мережі розповсюдження друкованої продукції. У вузькому розумінні дослідники вживають це поняття стосовно суспільно-політичних, історичних, публіцистичних, літературно-містецьких, культурних видань, в яких висловлювалися погляди, що суперечили офіційній партійній ідеології. Така підпільна видавнича діяльність, спрямована проти Радянського Союзу та політичних сил, що користувалися його підтримкою, тривала з кінця Другої світової війни. Детальніше про явище другого обігу див. *Drugi obieg wydawniczy w Polsce w latach 1976-1990 w zbiorach biblioteki Jagiellockiej*. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994; *Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi*. – Łódź, 1991; *Piśmiennictwo – system kontroli – obiegi alternatywne. Tom 1, 2*. – Warszawa, 1992; *Papierowa rewolucja. 1976-1990. Les éditions clandestines en Pologne communiste. Undergrundverlage in kommunistischen Polen. Underground Publishing in Communist Poland*, ed. Fedrigo C. and Sygnarski J. – Bibliotheque cantonale et universitaire Fribourg (Suisse), 1992 та ін.

³ Cywiński B. *Zatruta humanistyka. Ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*. – Warszawa: Głos, b.r. [1978-9]; Lubin J. *Historia dla szkół. Fałszy – mity – polemiki. Poradnik niezależnego nauczyciela*. – Kraków: Wydawnictwo Myśli Nieinternowanej, 1986. – 56 s.; кілька видань і передруків книжки *Czego niema w podręcznikach do historii*.

⁴ Cywiński B. *Zatruta humanistyka. Ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*. – Warszawa: Głos, b.r. [1978-9]. – S. 4.

⁵ Там само. – S. 19.

⁶ Przystarczykowski K. *Opozycja polityczna w Polsce – wyzwania dla edukacji*. – Poznań-Toruń: Edytor, 1993. – S. 24.

⁷ Напр.: Łysiak-Rudnyckij I. Ukraina między wschodem i zachodem // Dialog. – 1986. – № 1. – S. 2-12; Szporluk R. Polityka 1978 – Spojrzenie w przeszłość i przyszłość // Obóz. – 1981. – № 1. – S. 20-32; Szporluk R. Współczesna Ukraina: problemy i perspektywy // Obóz. – 1981. – № 3. – S. 27-34.

⁸ Dobriański M. W trójkącie polsko-ukraińsko-rosyjskim // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 5-9.

⁹ Staniszkis J. Ontologia socjalizmu. – Warszawa: In Plus, 1989. – 108s.; Toruńczyk B. Narodowa demokracja. – Warszawa: Nowa, 1981. – 226 s.

¹⁰ Напр.: Lipski J. J. Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków) // Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i nacjonalizmie. – Warszawa: Wydawnictwo PEN. – 1992. – S. 139-164 (вперше опубліковано у 1981); Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – 151 s.

¹¹ Tazbir J. Powieść historyczna jako źródło współczesne // Krytyka. – 1980. – №7. – S. 103.

¹² Giroux H. A. Pedagogika pogranicza w wieku postmodernizmu // Spory o edukację. – Toruń: Edytor, 1993. – S. 153.

¹³ Redakcja “Spotkań”. Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313 (вперше опубліковано у 1979).

¹⁴ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 368.

¹⁵ Dialog Polsko-Ukraiński // KOS. – 1984. – № 62. – S. 4.

¹⁶ Напр.: S-ka. Zapiski z “obleżonego miasta”, czyli o przyczynach braku dialogu polsko-białoruskiego // Bez Debitu. – 1987. – № 2. – S. 2-7.

¹⁷ Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 34-39.

¹⁸ Ukraińcy // Opinia Krakowska. – 1987. – №32. – S. 17-18.

¹⁹ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 357.

²⁰ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 159.

²¹ Kowal P. Przyczynki do dziejów “sprawy ukraińskiej” w Polsce // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 25.

²² Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego // Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja demokratyczna w Polsce 1976-1980. Wybór dokumentów. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Nauk Politycznych, 1994. – S. 43-60. (вперше опубл. у травні 1976 р.) ; Waclaw Wojenny. Dalekowzroczne myślenie // Niepodległość. – 1985. – № 47-48. – S. 8-10.

²³ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S.355.

²⁴ E. G. Ukraina. Cz. 1 // Metrum. – 1984. - №19. – S. 3.

²⁵ Redakcja "Spotkań". Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313.

²⁶ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 159.

²⁷ Unia Polski z Litwą - próba bilansu // Niepodległość. – 1985. – № 47-48. – S. 2-5.

²⁸ Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego // Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja demokratyczna w Polsce 1976-1980. Wybór dokumentów. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Nauk Politycznych, 1994. – S. 43-60.

²⁹ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 361-362.

³⁰ Dobriański M. W trójkącie polsko-ukraińsko-rosyjskim // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 7.

³¹ Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodow. Cz.1-3. - Warszawa: PIW, 1967-1972.

³² Kuroń J. Gwiazdny czas. "Wiary i winy" dalszy ciąg. – Londyn, 1991. – 255 s.

³³ Haп., Nowicki J. Jaka niepodległość? // Niepodległość. – 1984. – № 27. – S. 1-5.

³⁴ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 357-358.

³⁵ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 358.

³⁶ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – Київ: Політична думка, 1996. – <http://litopys.narod.ru/ukrxx/r08.htm>

³⁷ Bakuła B. Emigracje "Miedzymorza" – czy początek dialogu? // Almanach Humanistyczny. – 1987. – № 7. – S. 40-41; Poland After World War II: native conservatism and the return to Central Europe // Ilya Prizel ed. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine. – Cambridge: Cambridge UP, 1998. – P. 97.

³⁸ Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy // Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 139. – S. 88-89.

³⁹ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – №3. – S. 37.

⁴⁰ O pamiętnym roku 1920 w nietypowej książce wydanej w PRL // Zomorządność. – 1985. – № 241. – S. 4.

⁴¹ Haп., Darski J. Towarzysze broni. Cz. I // Kontakt. – 1986. – № 3. – S.59-65; Darski J. Towarzysze broni. Cz.II // Kontakt. – 1986. – № 6. – S.60-70; Darski J. Towarzysze broni. cz. III // Kontakt. – 1986. – № 7. – S. 63-69.

⁴² Haп., KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłego bytu // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 327-328; Redakcja

Rzeczpospolitej. Pisma Komitetu Porozumienia na Rzecz Samostanowienia Narodu” Ukraina i Polska. Wolni z wolnymi – równi z równymi // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 335-336 (вперше опубліковано у 1980).

⁴³ Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893 – 1921. – Warszawa: In Corpore, 1983. – 34 s.

⁴⁴ Markowicz P. Współpraca cy sojusz // Zomorzadność. – 1988. – № 156. – S. 2.

⁴⁵ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 61.

⁴⁶ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – 151 s.

⁴⁷ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 363.

⁴⁸ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 61.

⁴⁹ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. – Warszawa: Przedświt, 1986. – S. 172.

⁵⁰ Łojek J. Idea federacyjna J. Piłsudskiego // ABC. – 1987. – № 5. – S. 13-24.

⁵¹ Redakcja “Spotkaj”. Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313.

⁵² Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 38-39.

⁵³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 158.

⁵⁴ A. G. Przyczynek do dialogu z Ukraińcami // ABC. – 1987. – № 5. – S. 86.

⁵⁵ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 62.

⁵⁶ Нап., Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – №3. – S. 34-46.

⁵⁷ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 157.

⁵⁸ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 356-363.

⁵⁹ “Puskaj, bat’ku, z Lachami umiraty” // Zomorzadność. – 1985. – № 101. – S.4.

⁶⁰ Єдиний виняток - Biuletyn z 1932 roku, Dialogi // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 1-2. – S. 1-4.

⁶¹ Kuroń J., Macierewicz A., Michnik A. Sprawa polska – sprawa rosyjska // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 327.

⁶² Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 365.

⁶³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. *Wschód* // *Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 157.

⁶⁴ Там само, S. 157.

⁶⁵ “Puskaj, bat’ku, z Lachami umiraty” // *Zomorządność*. – 1985. – № 101. – S. 4.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Nowicki J. Jaka niepodległość? // *Niepodległość*. – 1984. – № 27. – S. 2.

⁶⁸ Hanp., Mokry W. Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, jutro // *Artykuły usunięte przez cenzurę ze Znak nr 367 z czerwca 1985 roku*. – *Respublica*. – 1988. – S.25-43; S-ka. *Zapiski z “obleżonego miasta”, czyli o przyczynach braku dialogu polsko-białoruskiego* // *Bez Debitu*. – 1987. – № 2. – S. 2-7.

⁶⁹ Sulima Kamiński A. *W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków* // *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 368.

⁷⁰ Wnuk R. *Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944-47* // *Akcja “Wisła”*. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 108.

⁷¹ Markowicz P. *Współpraca cy sojusz* // *Zomorządność*. – 1988. – № 156. – S.2; Sawa. *Rzecz o polsko-ukraińskich próbach pojednania. Cz I* // *Zomorządność*. – 1986. – № 121. – S. 2-3; Sawa. *Rzecz o polsko-ukraińskich próbach pojednania. Cz II* // *Zomorządność*. – 1986. – № 122. – S. 2-3.

⁷² “Być może powinniśmy być większymi egoistami...” (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // *Nowa Koalicja*. – 1985. – № 2. – S. 11.

⁷³ “Solidarność” a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce. Z Romanem Łabą rozmawiał Bohdan Strumiński // *Polacy i Ukraińcy. Trudny dialog*. – Wrocław: Wydawnictwo Kret, 1987. – S. 22.

⁷⁴ Peleńskij J. *Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej* // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 64.

⁷⁵ *Ukraińcy w powojennej Polsce* // *Obóz*. – 1981. – №3. – S. 40.

⁷⁶ Dmytryk Iwan, *W lasach Łemkowszczyzny (Fragmenty wspomnień strzelca Ukraińskiej Powstańczej Armii)* // *Kontakt*. – 1986. – № 3. – S. 54-59.

⁷⁷ *Konflikt mamy już za sobą. Rozmowa z J. Stender* // *ABC*. – 1988. – № 7. – S. 63-68.

⁷⁸ Sztendera J. *Współpraca WiN i UPA w latach 1944-1947* // *Obóz*. – 1988. – № 14. – S. 36-47.

⁷⁹ Beskid A., Aksijenko M., Lebed D., Stečko I., Ustrzycki R., Wasylko M. *Wy i my* // *Contra*. – 1987. – № 2. – S. 8.

⁸⁰ Там само; Peleńskij J. *Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej* // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S.67-68.

⁸¹ Karpiński J. *Polska. Komunizm. Opozycja. Słownik*. – Misto: Most, 1988. – S. 25.

⁸² Hanp., *Oświadczenie Ruchu “Wolność i Pokój” w 40 rocznicę akcji “Wisła” / Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1987. – № 5-6. – S. 10.

⁸³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. *Wschód* // *Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 158-159.

⁸⁴ Leskowski M. *“Rozwiązanie” kwestii mniejszości ukraińskiej w Polsce 1944-1947* // *Walka*. – 1985. – № 2. – S. 35-47.

⁸⁵ “Być może powinniśmy być większymi egoistami...” (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 10-11.

⁸⁶ Там само; Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – № 3. – S. 36.

⁸⁷ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – № 3. – S. 36.

⁸⁸ Niluk J. “Zustriczi” znaczy “Spotkania” // Obóz. – 1989. – № 16. – S. 123.

⁸⁹ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. – Warszawa: Przedświt, 1986. – S. 172.

⁹⁰ Pylenko B. [Wypowiedź o akcji “Wisła”] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 7-8. – S. 12.

⁹¹ Hanp., Niluk J. “Zustriczi” znaczy “Spotkania” // Obyz. – 1989. – № 16. – S. 123.

⁹² Pylenko B. [Wypowiedź o akcji “Wisła”] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 7-8. – S. 12.

⁹³ “Być może powinniśmy być większymi egoistami...” (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 15.

⁹⁴ Leskowski M. “Rozwiązanie” kwestii mniejszości ukraińskiej w Polsce 1944-1947 // Walka. – 1985. – № 2. – S. 35-47; Pylenko B. [Wypowiedź o akcji “Wisła”] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 7-8. – S. 11-12.

⁹⁵ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – № 3. – S. 35; Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – 151 s.

⁹⁶ Karpiński J. Polska. Komunizm. Opozycja. Słownik. – Misto: Most, 1988. – S. 25.

⁹⁷ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 158-159.

⁹⁸ Tar J. Nasza polityka narodowościowa // Przedświt. – 1988. – № 19. – S. 4.

⁹⁹ Pojednanie // Grizzly. – 1987. – № 3. – S. 10-11; Załęski J. Pogromca bandytów // KOS. – 1986. – № 87. – S. 8; Załęski J. Z Jaruzelskim przeciw UPA? // KOS. – 1986. – № 93. – S. 3.

¹⁰⁰ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – S. 128.

¹⁰¹ Seret J. Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska (1943) // Krytyka. – 1987. – № 26. – S. 93-111.

¹⁰² Hanp., в Snyder T. Akcja “Wisła” a homogeniczność społeczeństwo polskiego // Akcja “Wisła”. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 49-54.

¹⁰³ Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 36.

¹⁰⁴ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. – Warszawa: Przedświt, 1986. – S. 170.

¹⁰⁵ A. G. Przyczynek do dialogu z Ukraińcami // ABC. – 1987. – № 5. – S. 86.

¹⁰⁶ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze “Versus”, 1990. – S. 66-67.

¹⁰⁷ Życie pod strachiem (Relacja Polaka – Wołyn 1985) // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 17-27.

¹⁰⁸ Polska polityka wschodnia // Zomorządność. – 1984. – № 94. – S. 3-4; Kapitan Gołębiowski – żołnierz Międzymorza. – Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału POMOST, 1993. – 9 s.

¹⁰⁹ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 66.

¹¹⁰ Beskid A., Aksijenko M., Lebed D., Stečko I., Ustrzycki R., Wasylko M. Wy i my // *Contra*. – 1987. – № 2. – S. 7-8.

¹¹¹ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 67.

¹¹² Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschyd // *Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 158.

¹¹³ “Puskaj, bat’ku, z Lachami umiraty” // *Zomorządność*. – 1985. – № 101. – S. 4.

¹¹⁴ Dobriańskij M. W trójkacie polsko-ukraińsko-rosyjskim // *Nowa Koalicja*. – 1985. – № 2. – S. 6.

¹¹⁵ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 360.

¹¹⁶ Lipski J. J. Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków) // *Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i nacjonalizmie*. – Warszawa: Wydawnictwo PEN. – 1992. – S. 145.